

Η κατηγορία των μορίων στα βυζαντινά γραμματικά εγχειρίδια: η αμετάβλητη παράδοση

Kateřina Bočková Loudová

1. Προβλήματα κατηγοριοποίησης και ταξινόμησης των μορίων

Η γλωσσολογία συναντάει από τις απαρχές της πολλά προβλήματα στην κατάταξη και στην κατηγοριοποίηση των γλωσσικών φαινομένων. Απ' αυτή την άποψη μπορούμε να αντιληφθούμε την ιστορία αυτού του επιστημονικού κλάδου ως μια ιστορία συνεχούς πάλης με ολόκληρη σειρά προβληματικών όρων.

Διαφορετικές προσεγγίσεις έχουν συχνά οδηγήσει σε διαφορετική κατανόηση των δήθεν αυτονόητων αντιλήψεων, ενώ εξακολουθούν να προτείνονται όλο και καινούριες διατυπώσεις και αναδιατυπώσεις των παλιών προβλημάτων. Οι όροι όπως *το μόρφημα*, *η λέξη*, *η πρόταση* ή *το μέρος του λόγου* αποκτούν σε διάφορες θεωρίες διαφορετικές σημασίες. Προβληματικοί γίνονται κυρίως οι όροι, για τους οποίους διαισθητικά υποψιαζόμαστε ότι βρίσκονται στο διεπιδεδο διαφορετικών γλωσσολογικών κλάδων. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα μπορεί να είναι ο προαναφερθείς όρος *μέρος του λόγου*. Χρησιμοποιώντας διαφορετικά κριτήρια, μπορούμε να καταλήξουμε σε πολύ διαφορετικά αποτελέσματα της κατηγοριοποίησής του. Επίσης, τα κριτήρια ταξινόμησης συχνά συνδυάζονται και γι' αυτό το λόγο η διαίρεση των λέξεων σε διάφορα μέρη του λόγου στηρίζεται ταυτόχρονα σε περισσότερες από μια αρχή, π.χ. στα μορφολογικά τους χαρακτηριστικά (κλιτικότητα εναντίον της μη κλιτικότητας), στη συντακτική τους λειτουργία, στα σημασιολογικά κριτήρια (παρουσία ή απουσία της λεξικής σημασίας), όπως και στην πραγματολογική προσέγγιση, δηλ. ποιο νόημα αποκτούν όταν εντάσσονται σε ένα συμφραστικό πλαίσιο. Απ' αυτήν την άποψη, ανήκουν τα μόρια (*particles*) στα παραδοσιακά πιο δύσκολα κατηγοριοποιησιμα μέρη του λόγου. Όταν ερευνώνται σε μια γλώσσα, όπου δεν παίζουν ένα θεμελιώδη – ή έστω όχι τόσο εμφανή – ρόλο, ορίζονται συνήθως ως μια περιθωριακή κατηγορία, όπου μπροστά σε δυσκολίες κατατάσσεται οποιαδήποτε λέξη για την οποία δεν γνωρίζουμε με σιγουριά

σε ποιο άλλο μέρος του λόγου ανήκει. Αυτή την πρακτική παρατηρούμε π.χ. στα τσέχικα.

Αντίθετα, στις γλώσσες όπου τα μόρια παίζουν ένα φανερά σημαντικό ρόλο, η κατάσταση είναι διαφορετική – στην κατηγορία των μορίων αφιερώνεται συστηματική προσοχή και συχνά υπάρχει μια τάση να διευρύνεται αυτή η κατηγορία και να εντάσσονται σ' αυτή όσο το δυνατόν πιο πολλά γλωσσικά στοιχεία, ακόμη και όταν έχουν ετερογενείς χρήσεις και λειτουργίες. Μια χαρακτηριστική περίπτωση μιας τέτοιας προσέγγισης είναι η έρευνα των μορίων στα γερμανικά και στα ελληνικά. Και στις δύο γλωσσολογικές παραδόσεις έχουμε με το πέρασμα του χρόνου διατυπωθεί δύο βασικοί ορισμοί της κατηγορίας των μορίων.

Ο πρώτος ορισμός περιλαμβάνει στην κατηγορία των μορίων ολιγοσύλλαβες άκλιτες λέξεις οι οποίες δεν είναι φορείς συνήθους λεξικής σημασίας (γραμματικοσυντακτικός ρόλος) και συνδέουν συντακτικά φράσεις, προτάσεις ή περιόδους. Από την άποψη της πραγματολογίας παραπέμπουν τον ακροατή/αναγνώστη σε πληροφορίες που προηγούνται ή έπονται, ή του φανερώνουν τη συναισθηματική στάση του ομιλητή. Η σχέση τους προς τα επιρρήματα και τους συνδέσμους δεν ορίζεται πάντα με ακρίβεια, θα πρέπει όμως να αναφερθεί ότι οι προθέσεις συνήθως αποκλείονται.¹

Ο δεύτερος, γενικότερος και ευρύτερος ορισμός καθορίζει τον όρο 'μόριο' μόνο βάσει του κριτηρίου της 'μη κλιτικότητας'. Η ομάδα των άκλιτων λέξεων συνήθως διαιρείται σε άλλες υποκατηγορίες (π.χ. σε επιρρήματα, συνδέσμους, προθέσεις, επιφωνήματα, κ.ά.), στις οποίες μερικές φορές αποδίδονται κοινές λειτουργίες, π.χ. το ότι εξακριβώνουν αυτό που λέγεται.²

Οι ρίζες αυτής της ασαφούς και ακαθόριστης κατηγοριοποίησης δημιουργήθηκαν στην αρχαιότητα, όταν από τον *Αριστοτέλη* άρχισε να αναγνωρίζεται η κατηγορία των συνδέσμων η οποία συμπεριελάμβανε και την κατηγορία του άρθρου που στον Στωϊκισμό απέκτησε αυτόνομη ύπαρξη. Την Ελληνιστική περίοδο έχουμε την αποκρυσταλλοποίηση των οκτώ μερών του λόγου (*Διονύσιος Θραξ*). Οι σύνδεσμοι φυσικά αποτελούν μια ξεχωριστή κατηγορία, ενώ μαζί με τα επιρρήματα και τις προθέσεις διαχωρίζονται από τα υπόλοιπα

¹ Αυτή την πιο στενή ερμηνεία της κατηγορίας των μορίων ακολουθεί π.χ. ο Κλαίρης & Μπαμπινιώτης (1996: 905) που ονομάζουν την κατηγορία των μορίων *κειμενικά/προτασιακά επιρρήματα*.

² Schenkeveld (1988: 81–82). Αυτό το κριτήριο εφαρμόζει π.χ. ο Τριανταφυλλίδης (1941) ο οποίος περιλαμβάνει στην κατηγορία των μορίων όλες τις άκλιτες λέξεις που εκφράζουν δευτερεύουσες σχέσεις ανάμεσα στους όρους της πρότασης.

μέρη του λόγου πάλι με βάση το κριτήριο της μη κλιτικότητας.³ Στο πλαίσιο της κατηγορίας των συνδέσμων διακρίνονταν και ορισμένες υποκατηγορίες. Τόσο στην αρχαιότητα όσο και στο Βυζάντιο υπήρχαν συνήθως εννέα βασικές υποκατηγορίες⁴ και τα περισσότερα από τα μόρια – όπως καταλαβαίνουμε τον όρο σήμερα, δηλ. με τη στενή σημασία αυτής της λέξης – βρίσκονταν στην υποκατηγορία των *συνπλεκτικών συνδέσμων* και των *παραπληρωματικών συνδέσμων* (βλ. πίνακα, σελ. 69–70).

2. Η κατηγορία των συνδέσμων στα βυζαντινά γραμματικά εγχειρίδια

2.1. Μιχαήλ Σύγκελλος

Ερχόμενοι στην ευρεία κατηγορία των συνδέσμων κατά τη βυζαντινή περίοδο, θα πρέπει να αναφέρουμε ότι για τα γραμματικά εγχειρίδια της εποχής το βασικό πρότυπο – εκτός από την *Τέχνη* του Διονυσίου του Θρακός – ήταν το έργο *Περὶ συνδέσμων* του Απολλώνιου του Δύσκολου. Ο γιος του, ο Αίλιος Ηρωδιανός (2^{ος} αι. μ.Χ.), και το έργο του *Περὶ καθολικῆς προσωδίας* δεν είναι επίσης άνευ σημασίας στο πλαίσιο αυτό. Στα κεφάλαια αφιερωμένα στους *διαζευκτικούς συνδέσμους* στηρίχτηκαν εν μέρει οι σχετικές παράγραφοι του εγχειριδίου *Μέθοδος περὶ τῆς τοῦ λόγου συντάξεως* του Μιχαήλ Συγκέλλου (9^{ος} αι.)⁵ που μπορεί να χαρακτηριστεί ως πρώτο αντιπροσωπευτικό βυζαντινό συντακτικό.

Στην κατηγορία των συνδέσμων ο Σύγκελλος στηρίζεται προπαντός στον Απολλώνιο τον Δύσκολο. Βασιζόμενος στον τελευταίο, ο Σύγκελλος δηλώνει ότι οι σύνδεσμοι συνδέουν τις φράσεις και τις προτάσεις αποτελούμενες από τα υπόλοιπα επτά μέρη του λόγου κατά τους ακριβείς γραμματικούς κανόνες και σύμφωνα με τη λογική αρμονία των ιδεών (§ 186). Στον ορισμό του λοιπόν ενσωματώνει κι ο Σύγκελλος όχι μόνο το συντακτικό κριτήριο, αλλά επεκτείνοντας τη σκέψη του και στο χώρο της φιλοσοφίας ή ψυχολογίας λαμβάνει υπόψιν του τον ειρμό των σκέψεων του ομιλητή. Ύστερα διακρίνει σύμφωνα με την αρχαία παράδοση εννέα βασικές υποκατηγορίες των συνδέσμων, ονομαζόμενες ανάλογα με τη *σημασία ἣν δηλοῦσιν* (§ 200).

³ Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Robins (1966).

⁴ Ο Διονύσιος Θραξ διακρίνει οκτώ υποκατηγορίες, αλλά δεν αποσιωπά το γεγονός ότι από μερικούς προστίθεται και η ένατη υποκατηγορία των εναντιωματικών συνδέσμων (GG I, 1, 88.3–100.2). Για μια διεξοδική ανάλυση της εξέλιξης της κατηγορίας των συνδέσμων στην αρχαία ελληνική και λατινική γραμματική παράδοση βλ. Baratin (1989) και την κριτική του από τη Sluiter (1994).

⁵ Mich. Sync. §§ 189–192 ~ Aelius Herod. 516, 28–520, 13. Donnet (1982: 507).

Εξαίρεση αποτελούν μόνο οι λεγόμενοι *παραπληρωματικοί σύνδεσμοι* οι οποίοι έχουν τόσες διαφορετικές σημασίες ώστε δεν μπορούν να ονομαστούν ανάλογα με τη σημασία, αλλά σύμφωνα με τη λειτουργία τους στο λόγο, δηλ. ότι *παραπληροῦν τὰς φράσεις* (§ 200). Θα επανέλθουμε όμως αργότερα στη λειτουργία αυτή. Όσον αφορά τα εφαρμοσμένα ταξινομικά κριτήρια στις υπόλοιπες υποκατηγορίες, εκτός από σημασιολογικά κριτήρια (§ 193: ... *οἱ μὲν συναπτικοὶ ἀνυπαρξίαν δηλοῦσιν, οἱ δὲ παρασυναπτικοὶ ὑπαρξίν τε καὶ τάξιν σημαίνουσιν...*) χρησιμοποιούνται ως βοηθητικά κριτήρια τόσο η θέση των λέξεων στην πρόταση (§ 196: *οἱ δὲ αἰτιολογικοὶ προηγούνται μὲν τῶν λέξεων*) όσο και η συντακτική τους λειτουργία (§ 193: *Οἱ δὲ συναπτικοὶ σύνδεσμοι ἐννοίας μὲν ἀτελεῖς καὶ ἀνυπάρκτους συνάπτουσιν...*).

Το συντακτικό του *Συγκέλλου* χρησιμοποιήθηκε αργότερα ως πηγή του 4^{ου} βιβλίου της *Εἰσαγωγῆς γραμματικῆς* του Θεοδώρου Γαζή (περ. 1370–1475) το οποίο ασχολείται με τη σύνταξη. Η επιρροή του *Συγκέλλου* είναι ιδιαίτερα φανερή στο κεφάλαιο αφιερωμένο στα οχτώ μέρη του λόγου, συμπεριλαμβανομένων και των συνδέσμων. Εδώ ο Γαζής μεταφέρει σχεδόν αυτολεξεί τις απόψεις του πρότυπού του. Το κεφάλαιο για συνδέσμους είναι και στους δύο συγγραφείς γεμάτο παραθέσεις από τον Όμηρο· η απόλυτη ομοιότητα αυτών των παραθέσεων και η ίδια σειρά στην οποία ακολουθούν είναι αρκετή για να διαπιστώσουμε παραλληλίες και στα δύο κείμενα οι οποίες επιβεβαιώνονται και με το υπόλοιπο συμφραστικό πλαίσιο.⁶

2.2. Γρηγόριος ο Κορίνθιος

Ένα κεφάλαιο αφιέρωσε στους συνδέσμους και ο *Γρηγόριος ο Κορίνθιος* (έπίσης γνωστός υπό το όνομα *Γρηγόριος Πάρδος*: 12^{ος} αι.) στο συντακτικό του που ονομάζεται *Περὶ συντάξεως λόγου*.⁷ Το κεφάλαιο για τους συνδέσμους είναι όμως εξαιρετικά σύντομο, γιατί ο συγγραφέας θεώρησε αυτό το θέμα πασίγνωστο και υποστηρίζει ότι ακόμη κι ένας αρχάριος μαθητής θα αποφύγει τους βαρβαρισμούς στο χώρο αυτό. Γι' αυτό αποφάσισε να μην ασχοληθεί με τους συνδέσμους και για περισσότερες πληροφορίες παραπέμπει τους μαθητές στην «τελεία γραμματική».⁸ Ασαφές όμως παραμένει, αν, λέγοντας αυτό, είχε στο νου του μια αναθεωρημένη έκδοση του συντακτικού του. Αυτή

⁶ Donnet (1979: 138ff).

⁷ Για την ανάλυση της γλώσσας και του ύφους του Γρηγορίου βλ. Donnet (1967: 156).

⁸ Greg. Corinth. *Περὶ συντάξεως* 627: *Οἱ σύνδεσμοι εὖ γνωστοὶ εἰσιν· ὁ μὲν, δέ, τε, καί, καὶ οἱ λοιποί· καὶ οὐδὲ ὁ ἄρτιμαθὴς βαρβαρίσει ἐν τούτοις. Διὰ τοῦτο οὐδὲ γράφομέν σοι περὶ αὐτῶν τὴν μέντοι διαίρειν καὶ τὰ εἶδη τούτων ἐν τῇ τελείᾳ μάθης γραμματικῇ.*

η υπόθεση στηρίζεται στο γεγονός ότι υπάρχουν διαθέσιμα δύο χειρόγραφα από το 14^ο/15^ο (Baroccianus gr. 57) και 15^ο/16^ο αι. (Mutinensis gr. 58) με το κείμενο της *Σύνταξης* που περιέχουν ένα λεπτομερέστατο κεφάλαιο για τους συνδέσμους, το οποίο αναφέρεται κυρίως στα *Σχόλια στην Τέχνη του Διονυσίου του Θρακός* (GG I.3. 10–67).⁹ Επιπλέον, η έκφραση *τελεία γραμματική* μπορεί να παραπέμπει σε σεβαστές αυθεντίες σε θέματα αυτά, όπως ήταν ο Διονύσιος ο Θραξ ή ο Μιχαήλ Σύγκελλος.¹⁰

2.3. Μάξιμος ο Πλανούδης

Ο Μάξιμος ο Πλανούδης (1260–περ. 1310), ένας από τους πιο διάσημους βυζαντινούς γλωσσολόγους που έχει γίνει γνωστός κυρίως για την τοπική του θεωρία για την πτώση, αναφέρεται στην κατηγορία των συνδέσμων στον *Περί γραμματικής διάλογο* και στο συντακτικό παράρτημά του. Η πηγή του δεν ήταν μόνο ο Απολλώνιος ο Δύσκολος, αλλά και οι *Institutiones grammaticae* του Πρισκιανού (περ. 500) από τις οποίες συχνά μεταφράζει ολόκληρες παραγράφους σχεδόν κατά λέξη. Ο Πλανούδης ξεχωρίζει από τους προκατόχους του στο ότι δεν επαναλαμβάνει πια την ταξινόμηση των συνδέσμων, αλλά επισημαίνει περισσότερο τη δυνατότητα να μεταφέρονται από τη μία υποκατηγορία στην άλλη ανάλογα με το συγκεκριμένο.¹¹ Το συμφραστικό πλαίσιο παίζει γι' αυτόν τόσο σημαντικό ρόλο ώστε, στηριζόμενος σχεδόν κατά λέξη στον *Ηρωδιανό* (ή στον *Θεοδόσιο από την Αλεξάνδρεια*)¹² και έμμεσα επίσης στον *Απολλώνιο τον Δύσκολο*,¹³ επισημαίνει ότι οι σύνδεσμοι δεν έχουν από μόνοι τους απολύτως καμία σημασία και ότι την αποκτούν μόνο χάρη στο

⁹ *Commentaria in Dionysii Thracis Artem Grammaticam. Commentarius (sub auctore Melampode vel Diomede).*

¹⁰ Donnet (1967: 129–130, 159–160).

¹¹ Plan. *Dial. de verb. construct.* 111, 12–27: Ὁμοίως κὰν τοῖς συνδέσμοις ὁ πέρ παραπληρωματικὸς ὦν, ὡς ἐν τῷ... Ἀλλαχοῦ ὑπὸ τῶν ἐτέρων τοῦ λόγου μερῶν τῶν συναπτομένων αὐτῷ, ἐναντιωματικὸς εἶναι καταλαμβάνεται, ὡς ἐν τῷ. ... Καὶ ὁ ἦτοι, διαzeugτικὸς ὦν, ὡς ἐν τῷ, ... ἄλλαχοῦ συμπληρωτικὸς εὐρίσκεται, ἀντὶ τοῦ μὲν λαμβανόμενος, ὡς ἐν τῷ, ... Καὶ ὁ μὲν συμπλεκτικὸς ὦν, ὡς ἐν τῷ, ... ἄλλαχοῦ παραπληρωματικὸς ἀντὶ τοῦ μὴν εὐρίσκεται, ὡς ἐν τῷ... Σύγκ. Apoll. Dysc. *De construct.* 14, 4 καὶ Prisc. *Institutiones* III.103ff.

¹² Για τη συζήτηση για το συγγραφέα βλ. Hunger (1978: II, 19). Βλ. επίσης Zagklas (2011) για λεπτομερή κριτική ανάλυση της έκδοσης του *Περί γραμματικής* από τον Götting.

¹³ Apoll. Dysc. *De adv.* 133, 25: Οἱ δὲ σύνδεσμοι οὔποτε κατ' ἰδίαν σημαίνουσι τι, συνδέουσι δὲ τοὺς λόγους...

συμφραστικό πλαίσιο.¹⁴ Στο σώμα κειμένων που μελετήθηκε¹⁵ δε βρέθηκαν άλλοι βυζαντινοί γραμματικοί που θα υποστήριζαν αυτό το χαρακτηριστικό των συνδέσμων.

Τη στάση του Πλανούδη τηρεί ύστερα ο Ματθαίος Δεβαρής (16^{ος} αι.)¹⁶ που είναι πρόδρομος του μοντέρνου ορισμού των μορίων¹⁷ και κατά κάποιο τρόπο και των σύγχρονων πια θεωριών (Relevance theory) που δεν αποδίδουν στους κειμενικούς δείκτες την εννοιολογική σημασία (conceptual meaning), αλλά τη διαδικασιακή σημασία (procedural meaning).¹⁸

Ο Πλανούδης ξεχωρίζει επίσης στο σχόλιο του για την αχρηστία στην οποία έχουν υπεισέλθει οι παραπληρωματικοί σύνδεσμοι,¹⁹ καθώς οι άλλοι βυζαντινοί διανοούμενοι υιοθετούν σ' αυτό το ζήτημα τη στάση του Απολλωνίου Δυσκόλου²⁰ και συνεπώς των αρχαίων προκατόχων του. Κατά τη γνώμη τους, οι παραπληρωματικοί σύνδεσμοι είναι χρήσιμοι, γιατί εξασφαλίζουν το μέτρο, τον καλλωπισμό και την ομαλότητα (λειότης) του λόγου.²¹ Αυτή η άποψη, πολύ διαδεδομένη στην αρχαιότητα και στο Βυζάντιο, πηγάζει από την αρχαία ερμηνεία του γενικού ορισμού των συνδέσμων από το Διονύσιο τον Θράκα. Συγκεκριμένα, ο Διονύσιος ο Θραξ υποστηρίζει ότι ο σύνδεσμος είναι μια λέξη που συνδέει τη σκέψη, ενώ εκφράζει τάξη και δηλώνει/εκπληρώνει τη χασμωδία του λόγου.²² Η άποψή του αυτή συνδέθηκε ήδη στην αρχαιότητα με

¹⁴ Plan. *Dial. de verb. construct.* 119, 4–8 (= Theod. Gramm. *Περὶ γραμματικῆς* 20, 11): ὁ σύνδεσμος ... μηδεμίαν δύναιται καθ' ἑαυτὸν δηλώσαι διάνοιαν δίχα τῆς τῶν προτεθεισῶν λέξεων ὕλης, ὃν τρόπον ἄχρηστοι καὶ οἱ τῶν σωμάτων εἰσὶ σύνδεσμοι, εἰ μὴ τὰ σώματα εἴη τὰ ὑπὸ τούτων συνδύμενα.

¹⁵ Η έρευνα πραγματοποιήθηκε στα έργα όλων των βυζαντινών (5^{ος}–15^{ος} αι.) γραμματικῶν στο TLG.

¹⁶ Devarius 5: ...*quae tametsi rem ipsae per se nullam fere significant, tamen in aliarum vocum constructione positae vim aliquam habent, efficacitatemque sive emphasin, aut certe qualitatem aliam sermoni tribuunt.*

¹⁷ Schenkeveld (1988: 87).

¹⁸ Π.χ. Blakemore (1987).

¹⁹ Plan. *Dial. de verb. construct.* 107, 7–9: Ὅποτε καὶ οἱ παραπληρωματικοὶ σύνδεσμοι πάντες, μηδὲν τῇ ἐννοίᾳ συντελοῦντες, περιττῶς κείνται...

²⁰ Apoll. Dysc. *De conj.* 252, 25–33: Οἱ μέντοι παραπληρωματικοὶ σύνδεσμοι [...] οὕτως γοῦν ἐπλεόναζον, ὥστε καὶ τοὺς πλείστους λαθεῖν τὸ δηλούμενον τὸ ἐξ αὐτῶν. ἦν δὲ καὶ ὁ πλεονασμὸς αὐτῶν χρειώδης ἄγαν. ἦ τε γὰρ ἀνὰ χεῖρα ὁμιλία καὶ αἱ συντάξεις αἱ ἀρχαῖαι καὶ πᾶσα ποιητικὴ γραφὴ τρέπεται ἐπὶ τὴν εὐφωνίαν, καὶ διὰ τοῦτο εὐχρηστα τὰ προκείμενα μόρια, ...

²¹ Dalimier (1999).

²² D. Th. 86, 3: Σύνδεσμός ἐστι λέξις συνδέουσα διάνοιαν μετὰ τάξεως καὶ τὸ τῆς ἐρμηνείας κεχρηγὸς δηλοῦσα (v.l. πληροῦσα). Για την αρχαία και μοντέρνα ερμηνεία αυτού του ορισμού βλ. Sluiter (1997: 237ff.), Sluiter (1994: 124–125).

την υποκατηγορία των παραπληρωματικών συνδέσμων, γιατί υποτίθεται πως έχουν μια ιδιαίτερα ισχυρή συνδεσμική λειτουργία. Έτσι θεωρούνταν και στο Βυζάντιο παραδοσιακά ένα σημαντικό υφολογικό μέσο του γραπτού λόγου που χρησιμοποιείται χάριν ευφωνίας του λόγου, δηλ. *μέτρον ἢ κόσμος ἔνεκεν αἰτίας παραλαμβάνονται*.²³ Η ίδια άποψη εμφανίζεται και αργότερα στην εποχή της Αναγέννησης (π.χ. Man. Chrys. *Erot.* 102). Επομένως, ο Πλανούδης μπορεί να θεωρείται μια εξαίρεση σ' αυτό το ζήτημα.

3. Η αμετάβλητη παράδοση ή πρώτα βήματα στη χειραφέτηση;

Συνοπτικός πίνακας της εξέλιξης της κατηγορίας των συνδέσμων²⁴

	D. Th. (2 ^{ος} -1 ^{ος} αι. π.Χ.) ²⁵	Mich. Sync. <i>Περὶ ...</i> συντάξεως §§ 186-203 (9 ^{ος} αι.)	Man.Chrys. <i>Erot.</i> 101 (14 ^{ος} /15 ^{ος} αι.)	Const.Lasc. <i>Gramm.</i> [s.p.] (15 ^{ος} αι.)	Nic. Soph. <i>Γραμμ.</i> 77 (16 ^{ος} αι.)	Simon Portius <i>Gramm.</i> 58 (17 ^{ος} αι.)
συμπλεκτικοί (<i>copulativae</i>)	μέν, δέ, τέ, καί, ἀλλά, ἡμέν, ἡδέ, ιδέ, ἀτάρ, αὐτάρ, ἦτοι, κέν, ἄν	μέν, δέ, τε, καί, ἀλλά, ἡμέν, ἡδέ, ιδέ, ἀτάρ, αὐτάρ	μέν, δέ, τε, καί, ἀλλά, ἡμέν, ἡδέ, ιδέ, ἀτάρ, αὐτάρ, ἦτοι, κέν, ἄν	μέν, δέ, τε, καί, ἀλλά, ἀτάρ	μέν, δέ, τε, καί, ἀλλά, ἀμή	καί (<i>et</i>), ἀμή/μά (<i>sed</i>), ἀκόμη (<i>etiam</i>)
διαζευκτικοί (<i>disiunctivae</i>)	ἢ, ἦτοι, ἢε	ἢ, ἦτοι, ἢέ	ἢ, ἦτοι, ἢέ	ἢ, ἦτοι	ἢ, ἦτοι	ἢ (<i>vel</i>)
συναπτικοί (<i>continua- tivae</i>)	εἰ, εἴπερ, εἰδή, εἰδήπερ	εἰ	εἰ, εἴπερ, εἰδή, εἰδήπερ	εἰ, εἴπερ, εἰδή, εἰδήπερ	εἰ, εἴπερ, εἰδή, εἰδήπερ	ἄνισωσκαί (<i>si</i>), ἄν/ᾶ (<i>an</i>)
παρασυν- απτικοί (<i>subconti- nuativae</i>)	ἐπειδή, ἐπεί, ἐπείπερ, ἐπειδήπερ	+ ²⁶	ἐπειδή, ἐπεί, ἐπείπερ, ἐπειδήπερ	ἐπειδή, ἐπεί, ἐπείπερ, ἐπειδήπερ	ἐπειδή, ἐπεί, ἐπείπερ, ἐπειδήπερ	ἐπειδή/ ἐπείδή καί (<i>quoniam</i> , <i>quandoqui- dem</i>), σάν (<i>postquam</i>)

²³ Georg. Choerbosc. *Epimerism.* 20, 6-7- παρομοίως Mich. Sync. *Περὶ τῆς τοῦ λόγου συντάξεως* 1722: ... μέτρον παραπλοῦντες ἢ φράσιν κοσμοῦντες...

²⁴ Στη μεταγραφὴ των μορίων διατηρεῖται ὁ ὀρθογραφία των εκδόσεων που χρησιμοποιήθηκαν.

²⁵ Για τὸ πρόβλημα τῆς χρονολόγησῆς καὶ τοῦ συγγραφέα τῆς *Τέχνης* βλ. Dickey (2007: 78).

²⁶ Η υποκατηγορία των παρασυναπτικών συνδέσμων διακρίνεται ἀπὸ τὸ Σύγκελλο (§ 193), ἀλλὰ δὲν ἀναφέρονται παραδείγματα.

αἰτιολογικοί (<i>causales</i>)	ἴνα, ὅπως, ὄφρα, ἔνεκα, οὕνεκα, διότι, δι' ὅ, καθ' ὅ, καθότι, καθ' ὅσον	ἴνα, ὅπως, ὄφρα, γάρ, ἐάν	ἴνα, ὅπως, ὄφρα, γάρ ἔνεκα, οὕνεκα, διότι, διο (δι' ὅ), καθό, καθότι, καθόσον	ἴνα, ὅπως, ὄφρα, γάρ ἔνεκα, οὕνεκα, διότι, ὅτι	ἴνα, ὅπως, γάρ, ἔνεκα, -εν, διότι, ὅτι, διό, καθό, καθότι, καθόσον, ἐάν, ἄς, ἄν, νά, διόσον, ἐφῶ, ἐφότι, ἐφόσον	διὰ τί/γιά τί (<i>enim,quia</i>) διὰ νά/νά (<i>ut</i>)
συλλογισ- τικοί (<i>collectivae</i>)	ἄρα, ἀλλά, ἀλλαμήν, τοίνυν, τοιγάρτοι, τοιγαροῦν	ἄρα, οὖν	ἄρα, ἀλλά, ἀλλαμήν, τοίνυν, τοιγάρτοι, τοιγαροῦν	ἄρα, ἀλλά, ἀλλαμήν, τοίνυν, τοιγάρτοι, τοιγαροῦν, οὖν	ἄρα, ἀλλά, ἀλλαμήν, τοίνυν, τοιγάρτοι, τοιγαροῦν, οὖν, λοιπόν, τολοιπόν, ὥστε	τὸ λοιπόν (<i>ergo</i>), διὰ, γὰ τοῦτο (<i>propterea</i>)
ἀπορρημα- τικοί (<i>dubitativae</i>)	ἄρα, μὴν, κᾶτα	ἄρα, μὴν	ἄρα, μὴν, κᾶτα	ἄρα, μὴν, μή, εἴτα	ἄρα, μὴν, κᾶτα, μή, ἄραμου, μήγαρη	τάχα (<i>forte</i>), τάχα νὰ μή (<i>numquid</i>), τὸ λοιπόν (<i>igitur</i>)
παραπλη- ρωματικοί (<i>expletivae</i>)	δή, που, τοι, περ, πω, μήν, αὐ, οὖν, γε, δῆτα, ἄν, ῥα, νυ, νυν, θην, ἄρ, κεν	δή, που, τοι, περ, πω, μήν, αὐ, οὖν, γε, ἄν, ῥα, νυ, θην, ἄρ, κεν	δή, που, τοι, περ, πῶ, μήν, αὐ, οὖν, γέ, δῆτα, ἄν, ῥα, νυ/νύν, θην, ἄρ, κέν	δή, που, τοι, περ, πω, μήν, αὐ, οὖν, γε, δῆτα	δη, που, τοι, περ, πω, μήν, αὐ, οὖν, γε, δῆτα, ἄν	 δὰ νε
ἐναντιω- ματικοί	ἔμπης, ὅμως	ὅμως	ἔμπης, ὅμως	ἔμπης, ὅμως, καίτοι, καίπερ	ὅμως, καίτοι, καίπερ	
δυνητικοί				ἄν	ἄν	
διακριτικοί				εἴτ' οὖν	ἦ	
ἐπιλεκτικοί				γοῦν, γε	γοῦν, γε, καὶν	

Από το συνοπτικό πίνακα βλέπουμε ότι οι βυζαντινοί λόγιοι δεν έκαναν καμία ουσιαστική συνεισφορά στην ταξινόμηση των συνδέσμων/μορίων, ούτε καν πλησίασαν στη χειραφέτηση μιας ξεχωριστής κατηγορίας των μορίων. Η διατήρηση της αρχαίας κατάταξης είναι ιδιαίτερα φανερή στην υποκατηγορία των παραπληρωματικών συνδέσμων η οποία περιείχε, σύμφωνα με τη λειτουργία που τους αποδιδόταν, κυρίως μόρια που θα ονομάζαμε σήμερα 'εμφατικά' (emphatic particles), δηλ. αυτά που δηλώνουν τη στάση του ομιλητή (έμφαση, βεβαιότητα, αβεβαιότητα, αμφιβολία) προς το περιεχόμενο του λόγου.²⁷ Οι λόγιοι του Βυζαντίου και της Αναγέννησης εξακολουθούν να εντάσσονται στην υποκατηγορία των παραπληρωματικών συνδέσμων τα αρχαία εμφατικά μόρια, συμπεριλαμβανομένων και των ποητικών (ομηρικών) μορίων. Οι γραμματικές δεν αντικατόπτριζαν φυσικά καθόλου την πραγματική κατάσταση στα «δημώδη» ελληνικά όπου περίπου το 2^ο αι. π.Χ. άλλαξε ο μουσικός τονισμός σε δυναμικό και ανέλαβε κατά μεγάλο μέρος το ρόλο των αρχαίων εμφατικών μορίων. Οι αρχαίοι παραπληρωματικοί σύνδεσμοι δεν ήταν παρά η διδακτέα σχολική ύλη χρήσιμη για το διάβασμα των ομηρικών επών και της Αγίας Γραφής. Η από την αρχαιότητα μέχρι την Αναγέννηση σχεδόν αμετάβλητη υποκατηγορία των παραπληρωματικών συνδέσμων μας δείχνει όχι μόνο τη δύναμη της αρχαίας παράδοσης, αλλά υπενθυμίζει και το γεγονός ότι χρειάζεται μεγάλη προσεκτικότητα να αξιολογηθεί η ενημερωτική αξία αυτών των πηγών, π.χ. σε σχέση με τη συχνότητα και την πολυμορφία των εμφατικών μορίων στα βυζαντινά κείμενα.

Ο βυζαντινός τρόπος αντίληψης της κατηγορίας των μορίων εντοπίζεται και στις μεταγενέστερες γραμματικές του *Κωνσταντίνου Λάσκαρη* (15^{ος} αι.), του *Νικολάου Σοφιανού* (16^{ος} αι.) και του *Simone Porzio* (17^{ος} αι.). Από το *Λάσκαρη* αρχίζουν να διακρίνονται άλλες τρεις υποκατηγορίες των συνδέσμων (δυνητικοί, διακριτικοί, έπιλεκτικοί). Αυτή τη διανομή ακολουθεί αργότερα ο *Σοφιανός* ο οποίος είναι ο πρώτος που αρχίζει να εντάσσει στις αρχαίες υποκατηγορίες μερικές λέξεις από την ομιλούμενη γλώσσα. Αυτή η τάση φαίνεται ήδη ξεκάθαρα στη *Γραμματική* του *Simone Porzio* ο οποίος περιορίστηκε πια στις οκτώ υποκατηγορίες και εκείνη των παραπληρωματικών συνδέσμων περιέχει μόνο μια φράση (δὰ νε).

Όσο αφορά τη λειτουργία των συνδέσμων, επαναλαμβάνονται σε συντόμηση και σ' αυτούς τους διανοούμενους οι γνωστές αρχαίες (βυζαντινές) απόψεις.²⁸ Η επιρροή της αρχαίας και της βυζαντινής ταξινόμησης των συν-

²⁷ Βλ. Denniston (1950²: xxxvii).

²⁸ Const. Lasc. *Gramm.* [s.p.]: Σύνδεσμος ἐστὶ μέρος λόγου ἄκλιτον συνδόν τὰ ἄλλα μέρη τοῦ λόγου

δέσμων ήταν τόσο μεγάλη ώστε χωρίς καμιά αλλαγή έφτασε μέχρι την εποχή της Αναγέννησης και στις πρώτες μοντέρνες γραμματικές της ελληνικής. Όταν η σύγχρονη βιβλιογραφία αναφέρεται με παράπονο στην έλλειψη ενός συμπεριληπτικού όρου ή ενός μοναδικού ορισμού για την κατηγορία των μορίων, μπορούμε να εντοπίσουμε τις αιτίες αυτής της έλλειψης όχι μόνο στην πολυλειτουργικότητά τους, αλλά και στην ιστορική εξέλιξη, που δεν ευνόησε την χειραφέτησή της.

εις διάνοιαν μετὰ τάξεως. Nic. Soph. Γραμμ. 77: Σύνδεσμος ἔναι μέρος λόγου ἄκλιτον ὅπου δένει καὶ σφίγγει τὰ ἄλλα μέρη τοῦ λόγου κατὰ τάξιν καὶ τεχνικὴν ἁρμονίαν. Simon Portius *Gramm.* 58: [conjunctiones] ... *praecipuum munus, conectendi scilicet reliquas Orationis partes* ...

Πηγές

Aelius Herod. *De pros. cath.* = Lentz, A. (επιμ.) 1867/1965. GG III.1. Leipzig, Teubner (Hildesheim, Olms), 3–547.

Apoll. Dysc. *De adv.* = Schneider, R. (επιμ.) 1878/1965. GG II.1. Leipzig, Teubner (Hildesheim, Olms), 119–210.

Apoll. Dysc. *De conj.* = *ibid.*, 213–258.

Apoll. Dysc. *De construct.* = Uhlig, G. (επιμ.) 1910/1965. GG II.2. Leipzig, Teubner (Hildesheim, Olms), 1–497.

Commentaria in Dionysii Thracis Artem Grammaticam. Commentarius (sub auctore Melampode vel Diomede) = Hilgard, A. (επιμ.) 1901/1965. GG I.3. Leipzig, Teubner (Hildesheim, Olms), 10–67.

Const. Lasc. *Gramm.* = Lascaris, C. 1476/1966. *Greek Grammar [by] Constantinus Lascaris. Milan, Dionysius Paravisinus for Demetrius of Crete.* Facs. ed. Amsterdam, Hakker.

Devarius = Klotz, R. (επιμ.) 1835. *Matthaei Devarii Liber de graecae linguae particulis I.* Lipsiae, Baumgaertner.

D. Th. = Uhlig, G. (επιμ.) 1883/1965. GG I.1. Leipzig, Teubner (Hildesheim, Olms), 5–100.

Georg. Choerbosc. *Epimerism.* = Gaisford, T. (επιμ.) 1842. *Georgii Choerobosci epimerismi in Psalmos, vol. 3.* Oxford, Clarendon Press.

Greg. Corinth. *Περὶ συντάξεως* = Donnet, D. (επιμ.) 1967. *Le traité Περὶ συντάξεως λόγου de Grégoire de Corinthe.* Brussels, Institut historique Belge de Rome.

Man. Chrys. *Erot.* = *Ερωτήματα του Χρυσολωρᾶ* [et alia] 1542. Venetiis, in aedibus Aldi et Andreae soceri.

Mich. Sync. *Περὶ τῆς τοῦ λόγου συντάξεως* = Donnet, D. (επιμ.) 1982. *Le traité de la construction de la phrase de Michel le Syncelle de Jérusalem.* Brussels, Institut historique Belge de Rome.

Nic. Soph. *Γραμμ.* = Legrand, E. (επιμ.) 1870. *Νικολάου Σοφιανού του Κερκυραίου Γραμματική της κοινῆς των Ελλήνων γλώσσης νῦν το πρῶτον κατὰ τὸ ἐν Παρισίοις χειρόγραφον.* Paris, Librairie Maisonneuve et Cie.

Plan. *Dial. de verb. construct.* = Bachmann, L. (επιμ.) 1828/1965. *Anecdota Graeca 2. Dialogus de verborum constructione.* Leipzig, Teubner (Hildesheim, Olms), 105–166.

Prisc. *Institutiones* = Keil, H. (επιμ.) 1857–1874/1961. GL III. Leipzig, Teubner (Hildesheim, Olms).

Simon Portius *Gramm.* = Portius, S. 1638/1889. *Grammatica linguae Graecae vulgaris. Suive d'un commentaire grammatical et historique par Wilhelm Meyer.* Paris, F. Vieweg.

Theod. Gramm. *Περὶ γραμματικῆς* = Göttling, K. (επιμ.) 1822. *Theodosii Alexandrini grammatica.* Leipzig, Libraria Dykiana.

Βιβλιογραφία

Baratin, M. 1989. *La naissance de la syntaxe à Rome.* Paris, Les éditions de Minuit.

Blakemore, D. 1987. *Semantic constraints on relevance.* Oxford, Blackwell.

Dalimier, C. 1999. «Apollonios Dyscole sur la fonction des conjonctions explétives». *Revue des études grecques* 112, 719–730.

Denniston, J. D. 1950². *The Greek Particles. Revised by K. J. Dover.* Oxford, Oxford Univ. Press.

Dickey, E. 2007. *Ancient Greek scholarship: a guide to finding, reading, and understanding scholia, commentaries, lexica, and grammatical treatises, from their beginnings to the Byzantine period.* Oxford, Oxford Univ. Press.

Donnet, D. 1979. «Théodore de Gaza, Introduction à la grammaire, Livre IV: à la recherche des sources Byzantines». *Byzantion* 49, 133–155.

Hunger, H. 1978. *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner* II. München, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.

Κλαίρης, Χρ. & Μπαμπινιώτης, Γ. 1996. *Γραμματική της νέας Ελληνικής: δομολειτουργική, επικοινωνιακή.* Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

Robins, R. H. 1951. *Ancient & mediaeval grammatical theory in Europe: with particular reference to modern linguistic doctrine.* London, G. Bell & sons.

Robins, R. H. 1966. «The Development of the Word Class System of the European Grammatical Tradition». *Foundations of Language* 2, 3–19.

Robins, R. H. 1993. *The Byzantine grammarians: their place in history.* Berlin, Mouton de Gruyter.

Schenkeveld, D. M. 1988. «From particula to particle – the Genesis of a class of words». Στο I. Rosier (επιμ.), *L'héritage des grammairiens latins de l'Antiquité*

aux Lumières. Actes du colloque de Chantilly, 2–4 septembre 1987. Paris [et al.], Peeters, 81–93.

Sluiter, I. 1994. «Review article of M. Baratin, *La Naissance de la Syntaxe à Rome*». *Mnemosyne* 47, 123–132.

Sluiter, I. 1997. «Parapleromatic Lucubrations». Στο A. Rijksbaron (επιμ.), *New Approaches to Greek Particles. Proceedings of the Colloquium held in Amsterdam, January 4–6, 1996, to Honour C. J. Ruijgh on the Occasion of his Retirement.* Amsterdam, J. C. Gieben, 233–246.

Τριανταφυλλίδης, Μ. 1941. *Νεοελληνική γραμματική: (της δημοτικής)*. Αθήνα, Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων.

Zagklas, N. 2011. A Byzantine Grammar Treatise attributed to Theodoros Prodromos. *Graeco-Latina Brunensia* 16.1, 2001, 77–86.

Λέξεις-κλειδιά: παραπληρωματικός σύνδεσμος, μόριο, Βυζαντινοί γραμματικοί